

Жалилова Н.К., Шакирова М.Р.

**ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫН
ЖАЛПЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ**

Жалилова Н.К., Шакирова М.Р.

**ИЗУЧЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЛЕКСИКИ
В ОБЩЕЙ ЛИНГВИСТИКЕ**

N.K. Zhalilova, M.R. Shakirova

**THE STUDY OF AGRICULTURAL VOCABULARY
IN GENERAL LINGUISTICS**

УДК: 81'373

Дүйнөлүк тарых адамзаттын алгачкы жашоо шартынын жаратылыштан даяр байлыктарды издеп таап, терип жүрүп, жашоо, аңчылык кылуу, мал чарбачылык менен кун көрүү жана бара-бара дыйканчылыкты өздөштүрүп келген деп божомолдойт. Анын ичинде кыргыз эли жалпы адамзат коомундагы мына ушул ыраттуулуктарды сактап жашап келаткан калк болуп эсептелет да, анын тилинин лексикалык курамында дыйканчылык өнөрлөргө байланыштуу кесиптик сөздөр катмары мал чарбачылыгынан кийинки доорлорго туура келет. Аталган макалада лексикалык катмарлардын жогорудагы ырааттуулукта калыптанып келе жаткандыгы жана адамзат тилинде жер иштетип, айрыкча дан өсүмдүктөрүн өстүрүп жана багып келе жаткан өнөрлөрүнө байланыштуу сөздөрдүн иликтениши, тил илиминин өнүгүшү менен лексикалык курамындагы дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдүн да белгилүү деңгээлде эске алынып, изилденип келе жаткандыгы, жалпы тил илиминин лексика, лексикология бөлүмүн изилдеген окумуштуулар лексикалык курамдан жерге, жерди иштетүүгө, дан өсүмдүктөрүн өстүрүүгө байланыштуу лексикалык бирдиктерди да башка тармак сөздөрүнүн катарында жыйнап, талдап көрсөткөндүгү изилденип, Жыйынтыктап айтканда, жазма традициясы жана лингвистикалык изилдөөлөрү бир нече кылымдарды камтып келе жаткан жалпы тил илиминин лексикалык курамы, лексикалык курамындагы ар түрдүү кесиптерге тиешелүү сөздөрдүн изилдениши талдоого алынды.

Негизги сөздөр: дыйканчылык, дан өсүмдүктөрү, жалпы тил илими, байыркы доор, окумуштуулар, изилдөө, лексика, лингвистика, кесиптик сөздөр.

Мировая история предполагает, что первыми условиями существования человека были поиск и сбор природных ресурсов, проживание, охота, разведение скота и постепенное развитие сельского хозяйства. В частности, кыргызский народ – это население, которое живет в гармонии с этими тенденциями в человеческом обществе, и в лексической структуре его языка слой профессиональных слов, связанных с сельскохозяйственным искусством, соот-

ветствует пост-животноводческой эпохе. В данной статье исследуется формирование лексических слоев, в указанной выше последовательности и изучение слов в человеческом языке, связанных с искусством земледелия, особенно с выращиванием злаков. Исследователи Департамента словарного запаса и лексикологии собрали и проанализировали лексические элементы, относящиеся к земле, обработке земли и выращиванию зерна, в том числе отраслевые. В заключение были проанализированы лексический состав общего языкознания, изучение письменных традиций и лингвистические исследования на протяжении нескольких веков, изучение слов, относящихся к разным профессиям в лексическом составе.

Ключевые слова: крестьянство, злаковые, общее языкознание, древние времена, ученые, исследования, лексика, лингвистика, профессиональная лексика.

World history suggests that the first conditions for human existence were the search and collection of natural resources, living, hunting, raising livestock and the gradual development of agriculture. In particular, the Kyrgyz people are a population that lives in harmony with these trends in human society, and in the lexical structure of their language, the layer of professional words related to agricultural art corresponds to the post-livestock era. This article examines the formation of lexical layers in the above sequence and the study of words in the human language associated with the art of agriculture, especially with the cultivation of cereals. Researchers at the Department of Vocabulary and Lexicology collected and analyzed lexical elements related to land, land cultivation and grain cultivation, including industry-specific ones. In conclusion, the lexical composition of general linguistics, the study of written traditions and linguistic research over several centuries, the study of words belonging to different professions in the lexical composition were analyzed.

Key words: agricultural, cereal, general linguistics, ancient times, scientists, research, vocabulary, linguistics, professional vocabulary.

Адамзаттын жашоосунда жерди иштетүү, дыйканчылык менен тиричилик жүргүзүү мал чарбачылыгынан кийин өздөштүрүлгөн өнөрлөр, кесиптер

экендиги тарыхчы, этнограф жана археолог окумуштуулар тарабынан айтылып келе жатат. Археологиялык казуулардын табылгалары, жыйынтыктары адамдын алгачкы жашоо шарттарындагы мына ушундай ырааттуулуктарды далилдеп келе жаткандыгын белгилеп айтууга милдеттүүбүз. Мына ошондой казуулардан байыркы мезгилдерде эле адам баласы колдонгон *орок* жана башка жер менен иштөөгө байланыштуу эмгек куралдары табылган. Илгертен бери көчүп-конуп жашап келаткан болгону менен кыргыздардын байыркы мезгилдерде жашаган жерлериндеги археологиялык казуулардан да дыйканчылыкка тиешелүү эмгек куралдарынын табылганы белгилүү.

Адамзаттын тарыхында кыргыз элинин дээрлик XX кылымга чейин эле көчмөн турмушту карманып, бир жерден экинчи бир жерге көчүп конуп жашап келгендиги айтылып келе жатат. Дүйнөлүк тарых адамзаттын алгачкы жашоо шартынын жаратылыштан даяр байлыктарды издеп таап, терип жүрүп, жашоо, аңчылык кылуу, мал чарбачылык менен күн көрүү жана бара-бара дыйканчылыкты өздөштүрүп келген деп божомолдойт.

Ошентип кыргыз эли жалпы адамзат коомундагы мына ушул ырааттуулуктарды сактап жашап келаткан калк болуп эсептелет да, анын тилинин лексикалык составында дыйканчылык өнөрлөргө байланыштуу кесиптик сөздөр катмары мал чарбачылыгынан кийинки доорлорго туура келет деп эсептөө туура болчудай.

Жалпы тил илиминде жогорудагы ырааттуулукта лексикалык катмарлардын калыптанып келе жаткандыгын байкоого болот.

Жер иштетүү жана жалпы эле дыйканчылык өнөр кесипчиликтери адамзат тарабынан жалпыга бирдей деңгээлде болуп өнүгүп келген эмес. Албетте, байыркы доорлордо дыйканчылык суусу мол болуп, иштетүүгө ыңгайы бар жерлерде гана өнүгүп, адам баласы өз жашоо тиричилиги үчүн зарыл болгон өсүмдүктөрдү өстүрүп, жашоосун улантып келген. Ошондо да дан өсүмдүктөрүнүн бардыгы тең бирдей деңгээлде өстүрүлө баштаган эмес. Мисалы, кыргыз элинин *арпа*, *буудай*, *таруу* өңдүү өсүмдүктөрдү өстүрүп, пайдаланганы өтө илгерки доорлорго туш келген болуп, буларга караганда *жүгөрүнүн*, мисал үчүн, кийинки эле учурда өстүрүлгөнүн байкоо кыйын эмес. Анткени, азыркы цивилизациянын мекени болуп эсептелген Европага *жүгөрүнүн* белгилүү болуп таралып өстүрүлө баштаган мезгили XV-XVI кылымдар болуп эсептелет. Бул дан өсүмдүгүн жаңы жерлер ачылып, кораблдер менен деңизде сүзүп

жүрүп европалыктардын азыркы Америка материгинен алынып келингени тарыхта белгилүү.

Ошондой эле *шалы* өсүмдүгү да кыргыз элине кийинки эле кылымдарда белгилүү болгон. Бул дан өсүмдүгү кылымдардын иран элдери менен коңшу жашаган мезгилинде өздөштүрүлүп, ошолор менен коңшу жашаган жактарда гана өстүрүлүп, алар менен карым-катышта болбогон кыргыздарда *шалы* өстүрүү болбогону жогоруда айткандарыбызга далил болот. Ал эми жалпы адамзат бул дан өсүмдүгүн байыркы доорлордон бери эле өстүрүп келе жатат. Айрыкча Азия материгинин чыгыш жана түштүк-чыгыш аймактарынын калкы *шалы* өсүмдүгүн абдан көп өстүрүп, *күрүчтү* күндөлүк турмушта азык зат катары өтө көп пайдаланышат.

Ошентип адамзат тилинде жер иштетип, айрыкча дан өсүмдүктөрүн өстүрүп жан багып келе жаткан өнөрлөрүнө байланыштуу сөздөр арбын. Тил илиминин өнүгүшү менен лексикалык составдагы дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр да белгилүү деңгээлде эске алынып, изилденип, иликтенип келе жатат. Тил илиминин лексика, лексикология бөлүмүн иликтеп изилдеген окумуштуулар лексикалык составдагы жерге, жерди иштетүүгө, дан өсүмдүктөрүн өстүрүүгө байланыштуу лексикалык бирдиктерди да башка тармак сөздөрүнүн катарында жыйнап, талдап, иликтеп, изилдешет.

Орус тил илиминде жазма адабий тилинин башталышынан бери эле лексикалык бирдиктер атайын өзүнчө талдоого алынып келген. Владимир Мономахтын айткандарынан, Игордун кошуну тууралуу сөздөгү тилдик бирдиктерден баштап сөздөрдүн жыйналганы [1, 39-46-бб.], алардын составында кесиптик сөздөрдүн бар экендиги жана термин сөздөр тууралуу окумуштуулардын жазгандары бар. Орус тилинин лексикалык составдагы кесипчилик сөздөрдүн ошол кездердеги элдин турмуш шарттарынан, эмне иш кылганынан кабар берери айтылат. Бул мезгилдерде орус элинин дыйканчылык менен күн көргөнү, жерге арпа, буудай сээп түшүмүн алып жашаганы белгилүү.

Орус лингвистикасында окумуштуу О.Е. Кармакова айыл чарбасында айтылчу, жер иштетүүгө тиешелүү айрым сөздөргө токтолуп атайы макала жазган. Макалада орус элинин айыл чарбасындагы жумуштарды бири-бирине коллективдүү жардам берген учурда айтылган сөздөрү тууралуу иликтөөлөрдү аткарган. Мындай кайтарымсыз жардамдар (безвозмездная помощь) жер айдоодо, түшүм жыйноодо жана башка учурларда өткөрүлгөн. Бул учурлардагы айтылган сөздөрдүн составында дайыма кесиптик сөздөр, жерге бирнерсе сээп, өндүрүп, анын түшүмүн

алуу сыяктуу иштерге байланыштуу сөздөр басымдуулук кылган. Автор алардын көпчүлүк бөлүгүн диалектилик сөздөр түзөт деген жыйынтыкка келип, “все рассмотренные” в статье слова составляют собственно диалектной лексики, не входящей в состав литературного языка. Но некоторые из этих слов широко представлены в художественной литературе для передачи деревенского быта” [2,153-б.] - деп жазат.

Орус тил илиминде лексика, лексикология боюнча жарыяланган окуу китептер, монографиялар бир топ арбын. Белгилүү лексикограф Сергей Иванович Ожегов лексикология, лексикография боюнча бир топ эмгектерди жазып, орус тилинин лексикасынын байышында профессионализмдердин ролунун чоң экенин белгилеген. Окумуштуу ХХ кылымдын биринчи жарымында, тагыраагы 1927-жылдан 1940-жылга чейин, Д.Н. Ушаковдун жетекчилиги менен түзүлүп жаткан көп томдук “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” жазылышына катышкан. Ошол коллектив менен иштешип жүрүп С.И. Ожегов түшүндүрмө сөздүктүн кыска вариантын, бир томдук “Орус тилинин сөздүгүн” жазууга киришкен. Анын сөздүгү окумуштуунун көзүнүн барында жети жолу кайра басылып, чоң ийгиликти жараткан. Ар бир басылышы жаңы-жаңы сөздөр менен толукталып, профессионализмдерге көп орун берилген. Профессионализмдер демекчи, Советтер Союзунда дыйканчылыктагы өзгөрүүлөр, башка тармактар менен бирге коллективдүү чарбалардагы иштерге, жер иштетүү боюнча кесиптерге байланыштуу сөздөрдүн сөздүккө мол камтылышы сөздүктүн ийгиликтеринин бири болгон [3,10-11-б.]. С.И. Ожеговдун советтик мезгилде жаңыдан пайда болгон сөздөргө өзгөчө көңүл бөлгөндүгү, элдин чарба жүргүзүүсүндөгү жаңы көрүнүштөргө байланыштуу жаралган сөздөргө маани берип, алардын кандай формада түшүндүрмө сөздүктөн орун алышы тууралуу өз ойлорун баяндаган. Орус коомчулугундагы жаңыланууларга байланыштуу пайда болгон сөздөрдүн сөздүктөн орун алышына, алардын маанилеринин түшүндүрүлүшүнө эбегейсиз зор салым кошкон. Анын орус элин азыркы кезге чейин тейлеп келе жаткан түшүндүрмө сөздүгүнө ХХ кылымдын 20-жылдарынан баштап жаңыдан уюшула баштаган коллективдүү чарбаларга, ошондой чарбаларда эмгектенгендердин ишмердүүлүгүнө тиешелүү болгон сөздөр менен орус тилинин лексикасынын байыганы “Орус тилинин сөздүгү” (“Словарь русского языка”) менен далилденип келе жатат. ХХ кылымдагы орус элинин, аны менен кошо совет элинин айыл чарбасындагы ийгиликтери чагылдырылган сөздөрдү, айрыкча кесиптик сөздөрдү, жыйнап, билгичтик менен иретке

салып жараткан анын сөздүгү көп жолу кайра-кайра басылып чыгып калың элге кызмат кылып келе жатат.

Белгилүү лексиколог окумуштуу Николай Максимович Шанский орус тилинин лексикологиясын жазып бир нече ирет басмадан чыгарган. Китебинде ал орус тилинин лексикасын активдүү лексика жана пассивдүү лексика деп бөлүп, кесиптик сөздөрдү, профессионализм сөздөрдү пассивдүү лексиканын составына киргизип карап чыккан. Бул тармактагы сөздөрдү тиешелүү кесипте иштегендердин тилинде гана активдүү колдонулат деп эсептеген. Жалпы элдик тилде алар пассивдүү сөздөр болуп саналат. Окумуштуу профессионализмдердин катарында айыл чарбага, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү сөздөрдөн айрымдарын гана мисал катары келтирип иликтеп чыккан. Анын китеби жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеп болуп жазылгандыктан кесиптик лексиканы жалпысынан иликтеп жазып, эмгекте бир нече тармактарынан мисалдар гана келтирип жазылган.

Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган башка бир окуу китепте да кесиптик лексика терминологиялык лексика менен чогуу бир темада каралган [4,114-117-бб.]. Бул окуу китепте терминологиялык жана профессионалдык лексиканын өзгөчөлүктөрүнө карап, кесип сөздөрүнүн жана тарминдердин сөздүктөрдө атайын белгилер менен белгиленип жазыла турганын айтышып, жашоодогу ар бир тармак, ар бир илим өзүнүн терминологиялык системасына ээ экендигин белгилешкен. Профессионалдык лексикага өндүрүштүн, илимдин, техниканын түрдүү тармактарында айтылып, бирок жалпы элдик колдонууга жатпаган сөздөр кире турганын сөз кылышкан. Профессионализмдер болуп түрдүү өндүрүш процессин, эмгек куралдарын, сырьёлорун атоодо, өндүрүлгөн продукцияларда колдонулган сөздөр эсептелээрин атайы белгилешип, бул авторлор да дыйканчылык лексикасына түздөн-түз кайрылышкан эмес. Кесиптик сөздөрдүн айрымдарынын колдонулушунда стилдик жактан айтылышы жөнөкөйлөнүп, жалпы элдик тилдин лексикасындагы жалпы эл тарабынан колдонулуп кете тургандыгын да тиешелүү мисалдар менен көрсөтүшкөн [4,115-116-бб.].

Жогорку окуу жайлардын “Педагогика жана башталгыч билим берүүнүн методикасы” адистиги үчүн жазылган орус тили окуу китебинде “кесиптик сөздөр жана атайын лексика” (“профессиональная и специальная лексика”) деп, атайын тема менен кесиптик лексиканы чагылдырышкан. Авторлор кесиптик сөздөр менен атайын термин сөздөрдүн ортосундагы

айырмачылыктарды белгилеп жазышкан. Кесиптик сөздөрдү жаргон сөздөргө жакын деп мүнөздөп, *наждачная бумага* деген сөздү официалдуу сөз, термин сөз деп айтып, ошол адистикте иштегендер аны *шкурка* деп айтышканын кесиптик сөз болот деп айырмалашкан [5, 120-б.]. Булардын биринчисин, терминди адистер гана түшүнүп сүйлөп колдонуп, экинчисин, кесиптик сөздү көпчүлүк эл түшүнө турган, көпчүлүк эл колдонгон сөз деп мүнөздөшкөн. Профессионализмдер көбүнчө тигил же бул адистикте иштегендер тарабынан оозго алынып жүрүп, эл оозунда айтылып жүрүп пайда болот деп, "... в отличие от специальных терминов, профессионализмы ярко экспрессивны, выразительны (благодаря своей метафоричности), и это их свойство с особой отчетливости обнаруживается в соседстве с официальным, книжным специальным термином, значение которого данный профессионализм дублирует" [5, 120-б.]), деп жазышкан. Бирок китепте айыл чарбасы лексикасынан, анын ичинде дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдөн мисал да келтирилген эмес. Албетте, бул китептин атайын окуу китеп болгондугунан болуш керек.

Жогорку окуу жайлардын чет тилдери адистиги үчүн жазылган лексикология окуу китебинде атайын лексика (специальная лексика) деген термин менен профессионализмдер менен терминологиялык лексика чогуу баяндалып жазган [6,176-183-бб.]. Лексикадагы сөздөрдүн бул эки катмары бир топко, атайын (специальная) лексикага, киргизилип, бири-биринен айырмаланган сөздөр топторун профессионализмдер жана терминдер деп ажыратып: "... слова и выражения, используемые группами лиц, объединенных по роду своей деятельности (по профессии), так называемые профессионализмы" [6, 176-б.], жана "самой значительной группой в специальной лексике являются научные и технические термины, образующие разнообразные терминологические системы" [6, 178-б.] - деп мүнөздөгөн. Биздин оюбузча мына ушул окуу ки-

тептеги аныктамалар кесиптик сөздөр жана терминдер деген түшүнүккө алда канча тагыраак болуп саналат. Бул эмгекте да кесиптик лексиканын ичиндеги дыйканчылык лексикасы тууралуу мисалдар гана келтирилген. Орус тили илиминде лексикалык изилдөөлөрдөн атайын дыйканчылык лексикасынын, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу атайын илим изилдөө ишинин аткарылганы биз үчүн белгисиз болду, андай адабияттарды жолуктура албадык.

Жыйынтыктап айтканда, жалпы тил илиминде жазма традициясы жана лингвистикалык изилдөөлөрү бир нече кылымдарды камтып келе жаткан орус тилинин лексикалык составы, лексикалык составындагы ар түрдүү кесиптерге тиешелүү сөздөрдүн изилденишинде В.В. Виноградов, С.И. Ожегов, А.А. Реформатский, О.Е. Кармакова, Н.М. Шанский, П.Я. Черных, Д.Э. Розенталь, Л.П. Крысин, Т.Г. Терехова, М.И. Фомина, И. Ф. Протченко, Д.Н. Шмелев, Ю.А. Бельчиков, Е.Э. Биржакова, Л.А. Воинова, Л.Л. Кутина жана башка окумуштуулардын ролу маанилүү экендигин белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Судавичене П.В., Сердобинцев Н.Я., Кадькалов Ю.Г. История русского литературного языка. Под ред. И.Ф. Протченко. - Л.: Просвещение, 1984. - 256 б.
2. Кармакова О.Е. Названия коллективной помощи в сельской работе. - Китепте: Диалектология и лингвогеография русского языка. - М.: Наука, 1981. - 146-153-б.
3. Скворцов Л.И., Ожегов С.И. Китепте: Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Учебное пособие для вузов. - М.: Высшая школа, 1974. - 352 б.
4. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. - М.: Высшая школа, 1991. - 559 б.
5. Касаткин Л.Л., Крысин Л.П., Львов М.Р., Терехова Т.Г. Русский язык. Учебник для студентов пед.ин-тов по спец. "Педагогика и методика нач.обучения". - М.: Просвещение, 1989. - 287 б.
6. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. - М.: Высшая школа, 1978. - 256 б.